

ASMENYBĖS SOVIETMEČIO LIETUVOS ISTORIJS POLITIKOS LAUKE: ELGSENOS STRATEGIJS IR GALIMYBĖS IŠLIKTI¹

Aurimas Švedas

Docentas, humanitarinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto
Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
El. paštas: aurimas.svedas@if.vu.lt

Įvadas

Mus nuo sovietmečio epochos skiria viso labo du žingsniai – du dešimtmečiai. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad šio dar ganėtinai trumpo „laiko tilto“, jungiančio dvi visiškai skirtingas epochas, nepakanka saugiai distancijai, reikalingai visapusiškiems empiriniams tyrimams ir korektiškiems teoriniams apibendrinimams, atsirasti. Kita vertus, kintantis pasaulis taip greitai trina iš mūsų materialinės kasdienybės žemėlapių, jausenų bei minčių pasaulio sovietmečio epochos spalvas ir siluetus, kad kyla pavojus, jog kai kuriuos iš jų, reikalingus ir faktografijai, ir apibendrinimams, artimiausiu metu galime prarasti amžiams. Tai ypač pasakytina apie šias spalvas ir siluetus kūrusius žmones – tiek „tylinčią daugumą“, tiek šioje minioje

išryškėjančias paskiras asmenybes. Visi šie sovietmečio epochą savo gyvenimais konstravę, griovę, liudiję arba neigę žmonės nuo mūsų nepaliojami tolsta su kiekviena nauja diena – juos ir mus vis labiau atskiria atsirandantis laiko plyšys, kuriantis vis naujus emocinius ir prasminius trikdžius tarp *vakar* ir *šiandien*. Todėl reikia skubėti klausytis šių žmonių balsų, kurie pasigirsta bendraujant su juos pažinusiai žmonėmis, sklaidant jų parašytas knygas, vaikstant juos dar prisimenančiomis gatvėmis ar vartant pastaruosius žmones užfiksavusius nuotraukas.

Akivaizdu, kad laikas iš mūsų atminties sparčiai naikina tiek „tylinčios daugumos“, tiek asmenybių veidus, tačiau būtent į pastaruosius ypač svarbu atsigręžti dabar.

Kuo remiantis galima daryti tokią prielaidą? Kodėl taip svarbu pažvelgti į asmenybę, siekiant suprasti sovietmetį, kaip savitą sociopolitinę ir sociokultūrinę epochą? Į pastarąjį klausimą bandysime atsakyti trimis argumentais, vėliau bus pereita prie „homo sovieticus“ ir asmenybės apibrėžčių svarstymo, sprendžiant uždavinį, kaip galima

¹ Tekstas parengtas vykdant podoktorantūros stažuotę „Istorinė atmintis sovietmečio ir posovietinėje Lietuvoje: atminties politikos pokyčiai ir lietuviškojo tapatumo transformacijos“. Pirminis teksto variantas buvo pristatytas 2011 m. birželio 17 d. Vilniaus universitete Istorijos fakultete vykusio Vilniaus simpoziumo vėlyvojo sovietmečio ir posovietmečio klausimais vasaros seminare „Asmenybės, sistema ir nacionaliniai procesai vėlyvajame sovietmetyje“.

išgryninti korektiškas teorines formuluotes, reikalingas tolesniam tyrimui. Įgyvendinus šią užduotį bus susitelkta į klausimų, kokius asmenybių tipus galima išvelgti 1944–1956 ir 1956–1990 m. Lietuvos istorijos politikos lauke; kaip šių asmenybių elgsenos strategijos koreliavo su jų galimybėmis išlikti; ką pozityvaus arba negatyvaus asmenybės sugebėjo nuveikti sovietmečio epochoje, nagrinėjimo.

Atsakymų į įvardytus klausimus paieškų metu konkretaus istorinio tyrimo metodika derinta su istoriografiniu tyrimu, o tai leidžia analizei reikalingos istoriografijos pristatymą atlikti aptariant konkrečius klausimus.

1. Kodėl asmenybė svarbi? Trys argumentai

1.1. Idėjinis-ideologinis argumentas

Praeities tyrinėtojų bendrijoje ir visuomenėje vis atsinaujinant vertinamojo pobūdžio diskusijoms apie pasipriešinimo, prisitaikymo ir kolaboravimo būdų pasirinkimą sovietmečiu ir tų pasirinkimų moralines implikacijas², operavimas argumentais,

² Šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje ir visuomenėje, svarstant šiuos klausimus, išryškėja keletas pozicijų: 1) Pirmojo požiūrio besilaikantys mokslininkai yra linkę manyti, kad asmens ir sociumo pasirinkimo drama nelaisvės sąlygomis skleidėsi binarinėje opozicijoje – arba pasipriešinimas, arba prisitaikymas. 2) Antrosios pozicijos šalininkai kokybine prasme esmingai papildo pirmąją išsakydami nuomonę, jog visuomenė ir konkretus individas egzistavo tarp pasirinkimo priešintis, prisitaikyti ir kolaboruoti su sovietine sistema įtampų, tuo pat metu fiksuojant, kad absoliuti dauguma rinkosi būtent „pasyvų“ – prisitaikymo prie naujos realybės būdą. (Žr. šiuo atveju ypač svarbų ir daugeliu atvejų tolesnių diskusijų kryptį nulėmusį straipsnį: *Girmius Kęstutis*. Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas // *Naujasis židinys*. 1996, Nr. 5, p. 268–279.) 3. Trečiaja pozicija kvestionuojama pirmiau aptarto prisitaikymo

kurios teikia konkrečių asmenybių biografijų kreivės, suteikia galimybę pereiti nuo bendrybių svarstymo prie kalbėjimo, remiantis argumentais, ir jų padedamiems kvestionuoti daugelį scholastinio pobūdžio teiginių, išvelgiant niuansus, išlygas ir pasitarąsias kuriančias aplinkybes.

1.2. Teorinis-metodologinis argumentas

Asmenybės likimo svarstybos totalitarinėje ir autoritarinėje sistemoje gali tapti tiltu tarp dviejų viena kitai oponuojančių mokyklų – totalitarizmo ir revizionizmo, vienu atveju akcentuojant sistemos veikimo primatą, kitu – sureikšminant visuomenės gebėjimą „amortizuoti“ represinių mechanizmų veikimą³. Asmenybė šiuo atveju gali tapti geru pirmiau įvardytų procesų „indikatoriumi“. Maža to – dažnu atveju asmenybė arba individualus žmogaus likimas yra ta „teritorija“,

strategija, jai suteiktiną kokybine prasme kitokį turinį. Šios pozicijos besilaikančiųjų nuomone, sovietmečiu išvelgtinos visiško konformizmo, konservacionizmo (dalinio konformizmo) ir aktyvizmo (vieno kito ar kitokio laipsnio nekonformizmo) laikysenos. Toks požiūris teigia, esą dauguma Lietuvos gyventojų buvo didesni ar mažesni konservacininkai, tą elgsenos modelį panaudoję ne „pasyviai“ egzistencijai, bet bandydami išsaugoti tautiškumą, daryti gerus darbus Lietuvai. (Žr. Aleksandro Štromo studija „Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos“: *Štromas Aleksandras*. Laisvės horizontai. Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 204–268). 4) Ketvirtojo požiūrio šalininkai žengia dar vieną, kokybine prasme svarbų žingsnį – išskiria prisitaikymo (akcentuodami išorinę individo būseną), opozicijos (oponavimas režimui neperžengiant leistinumo ribų) ir pasipriešinimo laikysenas. (Žr. *Klumbys Valdemaras*. Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas, 2009.)

³ Plačiau apie totalitaristinę paradigmą ir jai oponuojančius revizionistinį bei postrevizionistinį žvilgsnį į sovietmečio istoriją žr. *Marcinkevičienė Dalia*. Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos // Lietuvos istorijos metraštis. 2003, t. 2, p. 91–106.

kurioje ir susitinka (paprastai nenoromis) abiejų paradigmų žvilgsniai.

1.3. Šaltiniotyris argumentas

Pusę amžiaus gyvavusi epocha, persmelkta nuolatinės minties ir veiksmo priešybės, dažnu atveju paliko fragmentiškus, neinformatyvius, prieštarigus, sąmoningai klaidinančius tyrinėtoją rašytinius šaltinius, kurie kartais ne tik nepadedą atsakyti į klausimą „kaip buvo iš tikrųjų“, bet ir mėgina supančioti juos analizuojantį žmogų nutylėjimų, pusiaukalbės ir atviro melo voratinklyje. Taigi, šioje empirinių duomenų stygiaus ir fragmentiškumo kuriamoje pilkoje prieblandoje⁴ asmenybių istorijos dažniausiai skleidžia daug daugiau šviesos, kartu leidamos pamatyti ir tai, kas yra aplinkui.

Visi pirmiau aptarti – idėjinis-ideologinis, teorinis-metodologinis, šaltiniotyris – aspektai yra svarbūs ne tik sovietmečio tyrimams bendriausia prasme, bet ir anuomet įgyvendintos istorijos politikos ir dėl jos vykusių identiteto transformacijų analizei. Tačiau prieš pereinant prie pastarųjų konkretybių tyrimo reikia išspręsti vieną teorinę problemą.

2. Teorinė problema – ką laikyti asmenybe sovietmečiu?

Į šį klausimą neįmanoma atsakyti tylomis apėjus „homo sovieticus“ apibrėžties problemą. Akivaizdu, kad kiekvienas totalitarinis arba autoritarinis režimas siekia savo reortroje išugdyti „naująjį žmogų“, privalantį

gyventi ir dirbti to režimo labui. Sovietinė sistema – ne išimtis. Jos pastangas šioje sferoje bandoma aprašyti žvelgiant į jas iš įvairių perspektyvų ir išryškinant vieną ar kitą svarbų „naujojo žmogaus“ bruožą. O šiuos bruožus sintezuojančių žvilgsnių dar trūksta. Todėl šiuo atveju tegalima išvardyti svarbesnes istoriografines pozicijas, taikliai apibūdinusias konkrečius sovietžmogio asmenybės bruožus.

Aleksandras Zinovjevas 1982 m. į apyvartą įtraukė sąvoką „homo sovieticus“ ir nutapė ne vieną ryškų „homososo“ (lygia greta su savo paties vartojama sąvoka) sociokultūrinio portreto bruožą⁵. Dar vienas, be jokios abejonės, ypač svarbus veikalas – Michailo Gellerio knyga „Mašina ir sraigteliai. Sovietinio žmogaus formavimo istorija“⁶. „Naujojo žmogaus“ būtį ir buitį padeda suprasti pastaruoju metu pradėtos tirti ano meto kasdienybės, socialinių santykių, mąstymo stereotipų ir elgsenos ypatumų temos⁷. Pastarieji svarstymai priartėja prie socialinės antropologijos lauko, kuriame subrandintos idėjos taip pat gali būti pravarčios apibrėžiant nelaisvės sąlygomis kryptingai ugdyto individo charakteristikas. Esmingos tezės apie pastarąsias charakteristikas yra išsakomos ir epochos liudininkų atsiminimų bei (auto)refleksijų puslapiuose⁸. Suvokti,

⁵ Зиновьев Александр. Homo советикус, Лозанна, 1982.

⁶ Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. Москва: МИК, 1994.

⁷ Klasikinė pozicija vakarietiškoje istoriografijoje šiuo atveju laikytina Sheilos Fitzpatrick studija „Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s“ (Oxford University Press, 2000).

⁸ Šiame kontekste visų pirma paminėtinos dėmsingai asmenybės unifikuojančių procesų veikimą stebėjusių intelektualų (auto)refleksijos. Lietuviškajame kontekste išskirtinė knyga: Dienoraščiai, 1978–2004 /

⁴ Konceptualus žvilgsnis į šią problemą: *Streikus Arinas*. Kultūrinio ir religinio gyvenimo Sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos // Darbai ir dienos. 2009, t. 52, p. 75–83.

kaip į „naujojo žmogaus“ kūrimo darbą žvelgė tuometinis politinis ir partinis elitas ir kokius tikslus sau kėlė, padeda studijos, kuriose analizuojami valingai kuriami sovietžmogio vaizdiniai to laikotarpio literatūroje ir kinematografe⁹. Šiame kontekste derėtų prisiminti ir nuo 1989-ųjų Jurijaus Levados centro nuosekliai vykdomus sociologinius tyrimus, kurie leido išgryninti esmines „naujojo žmogaus“ savybes, kryptingai ugdytas sovietijoje, ir sėkmingai prigijusias posovietinėje epochoje¹⁰.

Pirmiau probėkšmais išvardytos istoriografinės pozicijos kuria „homo sovieticus“ kaip suskilusio mąstymo (minties ir veiksmo neatitikimas), chameleono sąvybėmis pasižyminčio, jaučiančio poreikį būti griežtai apibrėžtoje hierarchinėje vertikaloje, disponuojančio binarinių opozicijų supaprastintu laiko ir erdvės modeliu, individo portretą.

O ieškant asmenybės sovietmečio epochoje apibrėžčių lengviausia būtų konstruoti „homo sovieticus“ antipodą, remiantis teze,

Vytautas Kubilius [parengė Janina Žėkaitė, Jūratė Sprindytė]. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

⁹ Žr., pavyzdžiui, *Clark Katherine, The Soviet Novel. History as Ritual. The University of Chicago Press, 1982; Atwood Lynne. Red Women on the Silver Screen: Soviet Women and Cinema from the Beginning to the End of the Communist Era. Pandora Press, 1993; Haynes John. New Soviet Man. Gender and masculinity in Stalinist Soviet cinema. Manchester university press, 2003.*

¹⁰ Jurijaus Levados centro bendradarbių atlikti tyrimai leidžia teigti, kad „homo sovieticus“ sąvyboms priskirtinas: 1) masiškumas; 2) gebėjimas prisitaikyti; 3) supaprastinimas; 4) hierarchiškumas; 5) klasta; 6) neuztikrintumas; 7) dalyvavimo „kažkur“ jausmas; 8) korupciškumas; 9) praecitis vaizdinio neturėjimas. Plačiau žr. 2011 m. sausio 17 d. žurnalo „Ogoniok“ interneto svetainėje paskelbtą Elenos Kudriavcevos straipsnį „Nepakėičiamas žmogus“: <http://www.kommersant.ru/doc/1565316> (žiūrėta 2011 m. rugpjūčio 2 d.).

kad žmogų, neatitikusį pirmiau aptartų sąvybių arba bandžiusį priešintis jų „implantavimui“ į jo sąmonę, pats laikotarpis paversdavo „ne iš šio (sovietinio) pasaulio“ arba „asmenybe“. Kita vertus, akivaizdu, kad toks sprendimas palieka labai daug neatsakytų klausimų. Šiuo atveju paminėsime tik keletą, kurie išduoda, koks platus yra interpretacijos laukas, kuriame galima svarstyti „homo sovieticus“ ir jo antipodo – „asmenybės“ tapimo klausimą. Kaip antai – kurių sociokultūrinio ir psichologinio pobūdžio komponentų dominavimas suvaidina lemiamą vaidmenį individui išsiveržiant iš „homo sovieticus“ minios arba pritampant prie pastarosios? Ar asmenybės derėtų laikyti ir tuos, kurie atliko sovietinės sistemos demiurgų ir jų artimiausių patikėtinių vaidmenį (aiškiai žinojusių skirtis tarp „juoda“ – „balta“ – „pilka“; „moralu“ – „amoralu“ ir valingai laužiusių taisykles arba kūrusių naujas)? Šių ir kitų, ne mažiau svarbių klausimų svarstymas išsina už šio straipsnio interesų ribų. Tačiau tuo pat metu tie klausimai verčia kuo tiksliau apibrėžti, kaip bus vartojamas „asmenybės“ terminas mūsų atliekamo tyrimo metu.

Šiame straipsnyje analizuojant galimybes išlikti asmenybe Lietuvos istorijos politikos lauke sovietmečio epochoje pagrindinis dėmesys skiriamas tam, ką galima įvardyti kaip asmeninės / profesinės „sėkmės strategiją“ (apimančią ir jos priešybę – pralaimėjimo strategiją)¹¹ arba kitaip – individo gebėjimą aktyviai veikti

¹¹ Už naudingas įžvalgas Vilniaus simpoziumo vasaros seminaro metu, padėjusias išgryninti „sėkmės / pralaimėjimo strategijos“ konceptą, ir už nuorodas į teorinę literatūrą straipsnio autorius yra dėkingas Vilniaus universiteto docentei Natalijai Arlauskaitėi.

tuometinėje viešojoje erdvėje bei oficialiame diskurse ir demonstruoti tam tikrą opoziciją sovietmečiu nusistovėjusioms mąstymo ir elgsenos taisyklėms (išimtiniais atvejais – sąmoningai ir valingai kuriant šias taisykles).

3. Lietuvos istorijos politikos lauke 1944–1956 metais veikę asmenybių tipai

1944–1956 metais Lietuvos istorijos politikos lauke veikė keletas rašikių asmenybių, kurias galima sugrupuoti pagal jų tipą ir elgsenos modelius: 1. „Istorijos politikos demiurgas“. 2. „Tarpukario epochos autoritetai“. 3. „Idėjiniai žmonės“. 4. „Pašalinis istorijos mokslas“¹².

3.1. „Istorijos politikos demiurgas“

„Demiurgo“ epiteto, kalbant apie sovietmečio istorijos politikos lauką, nusipelnė ilgametis Lietuvos komunistų partijos centro komiteto ir faktinis respublikos vadovas Antanas Sniečkus. Tai išimtinis atvejis, kai tenka kalbėti ne apie taisyklių dekonstravimą, bet jų kūrimą iš asmenybės veikimo sovietmečiu perspektyvos. A. Sniečkaus elgsenos modelį išreiškė nekuomet ypač neslėptas, ganėtinai ciniškas ir utilitarinis santykis su realybe bei istorija, kaip sudeklamuoja šios realybės dalimi: „*Panaudoti tai, kas naudinga man (ir partijai)!*“ Šį principą A. Sniečkus bene aiškiausiai išsakė 1957 m. vasario 21 d. vykusio komjaunimo plenumo metu: „Mes turime paimti iš kultūrinio

palikimo tą, kas reikalinga socialistinei valstybei.“¹³ Pagal šį principą pritaikant praeitį dabarties poreikiams, akivaizdu, dažniausiai tekdavo ją klastoti ir supaprastinti iki binarinių laiko bei erdvės modelių (juose „blogiui“ atstovavo Vakarų civilizacija ir joje užgimusios feodalinė ir kapitalistinė formacijos). Raiškiausiai šio klastojimo bei supaprastinimo principo veikimą rodo A. Sniečkaus ir ilgamečio Lietuvos TSR Istorijos instituto direktoriaus Juozo Žiugždos pokalbio apie sovietinę Lietuvos istorijos sintezę detalės (perpasakotos filosofo Broniaus Genzelio): „Aš čia su gerbiamu Sniečkusum užsidarėme kabinete ir sprendžiam, ką daryti. „Ant greitųjų“ juk neparašysi. Ir man tada pirmasis sekretorius pasakė: paimk Šapoką ir daryk viską atvirksčiai!“¹⁴

Toks utilitarinis santykis su aplinka (pozityviai vertinančių pastarąją personaliją istorikų terminais – „gudrus, subtilus veikimas“¹⁵) leido A. Sniečkui tapti „ilgos distancijos bėgiku“, pergyvenusiu „generalinius“ Josifą Staliną ir Nikitą Chruščiovą, daugelį savo kolegų iš lietuviškojo partinio elito ir tuo pat metu įgyvendinti vieno svarbiausių lietuviškosios sovietmečio istorijos politikos formuotojų vaidmenį, esmingai prisidėjusį prie sovietinės ir nacionalizmo ideologijų simbiozės vyksmo sovietmečio Lietuvoje.

3.2. „Tarpukario epochos autoritetai“

Sovietinėje Lietuvoje likusių tarpukario epochos autoritetų (Konstantino Jablonskio,

¹³ Lietuvos ypatingasis archyvas, LKP dokumentų skyrius (LYA), f. 16895, ap. 2, b. 73, l. 22.

¹⁴ „Man marksizmas rūpėjo kaip istorinis fenomenas“. Bronių Genzelį kalbina Aurimas Švedas // Naujasis Židinys-Aidai. 2009, Nr. 3–4, p. 109.

¹⁵ Sniečkaus fenomenas: prisiminimai ir pamąstymai / Sud. Vytautas Kazakevičius, Ringaudas Mališauskas. Vilnius, 2003.

¹² „Tarpukario epochos autoritetai“, „Idėjinių žmonių“, „Pašalinio istorijos mokslas“ ir „Dievo Jano“ elgsenos strategijų platesnį aptarimą žr. *Švedas Aurimas. Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius: Aidai, 2009.

Igno Jonyno, Augustino Janulaičio) arba „istorikų artojų“¹⁶ elgsenos modelį naujoje sociopolitinėje ir sociokultūrinėje realybėje galima apibūdinti keturiais žodžiais: „*pasi-klydę laike ir erdvėje*“.

Taip apibrėžti šių istorikų profesinę ir egzistencinę laikyseną leidžia trys, vienas kitam nuolat prieštaravę santykio su sovietine realybe ir istorijos politikos lauke vykstančiais procesais būdai:

- 1) atsirbojimas, nedalyvavimas, apolitiškumas;
- 2) sąmoningi ir nereflektuoti akibrokštai;
- 3) bandymas paveikti susiklosčiusią situaciją panaudojant sovietinės ideologijos principus.

Tokie prieštaringi veiksmai, išduodantys ypač komplikuoatą tarpukario epochos autoritetų situaciją sovietmečiu, lėmė, kad pastarieji buvo nuolat stebimi, stumiami į diskurso nuošalę (tuo pat metu bandant prireikus pasinaudoti jų autoritetu ir sukauptu simboliniu kapitalu) ir jautė realią represijų grėsmę (I. Jonyno atvejais). Kita vertus, nepaisant šių žmonių situacijos prieštarin-gumo, nulėmusio jų elgsio kontroversijas, jų asmenybių buvimas istorijos politikos lauke buvo labai svarbus simboline prasme. Nepaisant sovietizacijos procesų, nukreiptų į lietuvių visuomenės senojo identiteto naikinimą, pastarojo gyvybingumas buvo palaikomas tekstų sklaidos ir tarpasmeninių kontaktų lygmeniu. Būtent tarpasmeniniai santykiai dažniausiai sukurdavusi kamerinę

¹⁶ Apie tarpukario epochoje subrandintos praeities tyrinėtojų bendruomenės „istoriko artojo“ tapatybę ir radikalią jos kaitą „istoriko kario“ laikysena viešojoje erdvėje žr. plačiau *Gieda Aurelijus, Aurimas Švedas*. Kuo svarbi istoriografijos istorija? Istorikų identiteto problemos Lietuvos istoriografijoje // Lietuvos istorijos studijos. 2006, Nr. 16, p. 42–47.

kelių žmonių bendravimo „akis į akį“ erdvę, buvo svarbus tradicinio interpretacinio konteksto perdavimo praeities tyrinėtojų bendruomenėje iš kartos į kartą nelaisvės sąlygomis būdas.

3.3 „Idėjiniai“ žmonės“

Ryškiausiai „idėjinių“ žmonių“ asmenybės tipo istorijos politikos lauke atstovais laikytini Povilas Pakarklis ir Stasys Matulaitis. Pirmasis, turėdamas Istorijos instituto direktoriaus postą (1946–1948 m.), šios įstaigos darbą bandė nukreipti ne konjunktūros poreikių tenkinimo, o korektiškų mokslinių tyrimų linkme. S. Matulaitis 1950 m. pamėgino sukelti maištą prieš J. Žiugždos kuriamo oficialiojo diskurso apie praeitį įsivyravimą ir istorijos mokslo pavertimą ideologijos tarnaitę.

Toki elgsenos modelį galima įvardyti „ideologinių sirenų paklaidintų žmonių kova su vėjo malūnais“.

Pasirinkę netinkamą taktiką (atvirą be-kompromisę konfrontaciją), kurią naudojant buvo bandoma įgyvendinti susiklosčiusioje realybėje neįmanomus strateginius uždavinius (korektiški moksliniai praeities tyrimai), abi asmenybės buvo išstumtos iš Lietuvos istorijos politikos lauko. Simptomai, kad iš šalies žvelgdami į susiklosčiusią situaciją, kurioje atsidūrė po aštrių konfliktų su savaisiais oponentais, tiek P. Pakarklis, tiek S. Matulaitis savo dienoraščiuose neslėpdami kartėlio konstatavo, kad toje situacijoje jie negali savęs realizuoti ir tuo pat metu pateikė paaiškinimą, kokios priežastys tai lėmė. Šiuo atveju P. Pakarklis rašė apie savo ir oponentų „skirtingą psichofizinę konstciją“, o S. Matulaitis, neieškodamas korektiškų formuluočių, apibendrino: „...“

aš netinkamas tokiam mokslui, kokis čia vykdomas.“¹⁷

3.4. „Pašalinis istorijos moksle“

Aukštas partinis funkcionierius, daugiau nei dvidešimt metų buvęs LSSR Aukščiausiojo Sovieto Prezidiumo pirmininku, Justas Paleckis į sovietmečio istorijos politikos lauką įžengė savo iniciatyva parengęs dvi brošiūras „Tarybų Lietuvos kelias“ ir „Советская Литва“¹⁸.

J. Paleckio asmenybė ir sovietmečiu, ir dabar vertinama nevienodai. Jo pasisakymai ir veiksmai dažnai nesutapdavo su bendrosiomis LKP CK biuro nuostatomis. Ši elgsenos modelį sąlyginai įvardijame taip: „lygesniojo tarp lygių statusas leidžia užsiimti smulkiu humanizmu“.

Tokią taktiką J. Paleckis pabandė taikyti ir istorijos politikos laukui, kuriame šio asmens iniciatyva buvo suformuluoti XIX a. lietuvių tautinio atgimimo proceso ir paskirų jo reiškinį vertinimai, ne visiškai atliepę A. Sniečkaus ir jo aplinkos konstruojamas binarines opozicijas (jų įtampoje į XIX a. lietuvių tautinį atgimimą buvo galima žvelgti tik kritiškai). Už šiuos nukrypimus 1949–1952 m. vykusios kritikos kampanijos metu J. Paleckiui buvo nedviprasmiškai parodyta, kad, išdrįsdamas kvestionuoti schemą „istorija = LKP nuomonė“, aukštas partinis funkcionierius rizikavo netekti „lygesniojo tarp lygių“ statuso, o tai galėjo

¹⁷ Žr. P. Pakarklio autorefleksiją: Mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos rankraščių skyrius, f. 129, b. 936, l. 1; S. Matulaičio žvilgsnis į susiklosčiusią situaciją: LYA, f. 10507, ap. 2, b. 1, l. 20.

¹⁸ *Paleckis Justas*. Tarybų Lietuvos kelias. Vilnius: Valstybinė politinės literatūros leidykla, 1947; *Палецкис Юстас*. Советская Литва: [историко-экономический очерк]. Москва: Госполитиздат, 1949.

baigtis šio asmens tapimo pašaliniu ne tik istorijos mokslo ir politikos lauko, bet ir partinės nomenklatūros gretų atžvilgiu.

4. Lietuvos istorijos politikos lauke 1956–1990 metais veikę asmenybių tipai

1956–1990 m. Lietuvos istorijos politikos lauke galima fiksuoti keleto ryškių asmenybių veikimą, kuris neabejotinai turėjo įtakos sovietmečio epochos lietuvių visuomenės identiteto pavidalų formavimuisi ir jų kaitai. Šias asmenybes pagal jų elgsenos strategijas galima įvardyti taip: 1. „Dievas Janas“. 2. „Matematikas, kuriam leidžiama daug“. 3. „Dieviškasis ir demoniškas Režisierius“. 4. „Poetas auksiniame narvelyje“.

4.1. „Dievas Janas“

Viena ryškiausių sovietmečio epochos istorijos politikos lauko asmenybių, istorikas Juozas Jurginis, analizuojant šio mokslininko elgsenos ypatumus, tarytum pats siūlo jį tapatinti su senovės romėnų pradžios ir pabaigos dievu Janu, paprastai vaizduotu su dviem veidais, atgręžtais į priešingas puses¹⁹.

Tokią asmenybės charakteristiką nulemia J. Jurginio veiklos sovietmečio istorijos politikos lauke ypatumai:

- 1) nuolatiniai akibrokštai oficialiajam diskursui;
- 2) bandymai „atsistoti ant kojų“ po šių akibrokštų išprovokuotų kritikos ir savikritikos bangų;

¹⁹ Šios asmenybės elgsenos strategijos taip pat analizuotos: *Švedas Aurimas*. Jano mįslė: kūrybiško operavimo marksistine teorija atvejis sovietinėje lietuvių istoriografijoje? // Lietuvos istorijos studijos. 2005, Nr. 15, p. 60–69.

- 3) konjunktūriniai sprendimai;
- 4) mėginimai būti opozicijoje, tuo pat metu nepažeidžiant išorinių oficialaus diskurso reglamento taisyklių („erezijų“ kūrimas skaitant marksizmo klasikų veikalus);
- 5) žaidimas ir ironija.

Šie įvardyti elgsenos modeliai, J. Jurginio nuolat derinti tarpusavyje, leido šiam istorikui išsakyti daug originalių ir „disonuojančių“ oficialiajam diskursui tezių apie sovietmečiu susiklosčiusios praeities tyrimų tradicijos ribotumus, pademonstruoti kūrybiško marksizmo traktavimo galimybes LDK socioekonominės istorijos tyrimuose²⁰ ir tuo pat metu įgyvendinti labai ambicingą bei rizikingą sumanymą – sukurti Lietuvos istorijos periodizacijos modelį, kuriame taikiai koegzistuoja sovietinės ir tarpukario epochos prasminiai akcentai: socialinių ekonominių formacijų kaitos schema ir valstybingumo raidos „išsklotinė“²¹. Šis projektas buvo radikaliai atmetas ir sukritikuotas, taip J. Jurginiui aiškiai parodant, kad jo elgsenos strategija „nuolat tikrinti, kur yra leistinum ribos“, ne visuomet gali tilpti „sėkmės istorijos“ zonoje.

4.2. „Matematikas, kuriam leidžiama daug“

Ilgametis Vilniaus universiteto rektorius Jonas Kubilius (šias pareigas turėjo nuo 1958 iki 1991 m.) yra viena iš nedaugelio asmenybių, kurioms tiek sovietmečio mokslo (bendriausia prasme), tiek istorijos

politikos plotmėse galima pritaikyti „ilgos distancijos bėgiko“ epiteta (šalia rektoriaus ir jau aptartos A. Sniečkaus personalijų šiame kontekste derėtų prisiminti ir Lietuvos SSR Mokslų akademijos prezidentą fiziką Juozą Matulį, vadovavusį šiai įstaigai nuo 1946 iki 1984 m.).

J. Kubilius, pradėjęs eiti Vilniaus universiteto rektoriaus pareigas po Juozo Bulavo (1956–1958 m.) triukšmingo pašalinimo iš šio posto, ilgainiui ėmėsi nuosekliai vykdyti tai, už ką J. Kubiliaus pirmtakas buvo ypač aršiai užsipultas LKP CK iniciatyva. J. Kubiliaus rektoriavimo epochoje vyko palaipnis universiteto „lietuvinimo“ procesas. O rektoriui ir jo aplinkos žmonėms sėkmingai panaudojus 1979-aisiais minėtą 400-ųjų universiteto įkūrimo metinių jubiliejų²², senamiestyje išikūręs universiteto ansambli (dėl jo „puošimo“ iniciatyvos, kurios rezultatas – ganėtinai daug „vizualaus lietuvinimo“ akcentų), sovietmečio lietuvių visuomenės sąmonėje buvo įtvirtintas kaip „atminties vieta“ ir surastos „kompromisinės universiteto atminties“ formos (universitete nyksta sovietinės ideologijos akcentai ir randasi lituanistiniai; ignoruojami jėzuitiški ir „lenkiški“ universiteto istorijos akcentai). Konceptualią šio proceso analizę ir vertinimus yra pateikęs Alfredas Bumblauskas, pirmasis atkreipęs dėmesį į J. Kubiliaus „programos“ poveikį ne tik mokslo (istorijos) politikos laukui, bet ir sovietmečio lietuvių visuomenės istorinės sąmonės formoms²³.

²⁰ *Jurginis Juozas*. Baudžiosios įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.

²¹ *Jurginis Juozas*. Lietuvos TSR istorija: vadovėlis vidurinėms mokykloms. Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1957.

²² Žr. apie tai paties J. Kubiliaus autorefleksiją „Praeitį reikėjo atsikovoti. Vilniaus universiteto 430-osioms metinėms“ // Šiaurės Atėnai. 2009, kovo 20, 27, balandžio 3.

²³ Žr. Alfredo Bumblausko tekstus: Vilniaus universitetas: politinės ir istoriografinės kolizijos (victio) įva-

Šiuo atveju akivaizdu, kad viena iš sėkmingos J. Kubiliaus veiklos sąlygų buvo jo elgsenos algoritmas – „*talentui, turinčiam postą, atsiveria visos durys*“, išnaudojant sukauptą simbolinį kapitalą, dalyvaujant akademinių, visuomeninių ir nomenklatūrinių tinklų gyvenime, mėginant leistinumą ribas ir tuo pat metu – bent iš dalies esant už jas atsakingam. Kita vertus, tai tik dalinis J. Kubiliaus „sėkmės istorijos“ eksplikavimas. Kalbėdami apie šią raiškia asmenybę, jos biografai dar tikrai nepadėjo taško²⁴.

4.3. „Dieviškasis ir demoniškasis Režisierius“

Sovietmečio epochoje praeities tyrinėtojų bendruomenė dažnu atveju atliko ne patį svarbiausią vaidmenį formuojant lietuvių visuomenės požiūrį į praeitį ir tuo pat metu kuriant tam tikrus prasminius ir emocinius stereotipus, veikusius šios bendrijos identiteto pavidalą. Sovietų vertintas kaip „pats svarbiausias iš menų“ kinemato-

grafas Lietuvos SSR ganėtinai greit tapo lietuvišku kinematografu ir daug prisidėjo prie pirmiau įvardytų praeities vaizdinių kūrimo bei identiteto formavimo procesų. Tai iš dalies yra ir kino režisieriaus bei scenaristo, Lietuvos kino studijos meno vadovo (1961–1974; 1980–1991m.) Vytauto Žalakevičiaus nuopelnas. Atrodytų, kad šios asmenybės biografijos bruožai²⁵ leidžia apibūdinti režisieriaus elgsenos modelį taip: „*provincijos Jupiteriui kartais leidžiama daugiau nei jaučiams*“.

Tokį elgsenos modelį išreiškę veiksmai:

- 1) meistriškai sukurti filmai konjunktūrinėmis temomis;
- 2) genialūs filmai, kuriuose išbandomos ir plečiamos sovietmečio kūrėjo laisvės ribos;
- 3) nuoseklios pastangos kurti prielaidas Lietuvos kino studijos „aukso amžiui“;
- 4) virtuoziškas gebėjimas manipuluoti žmonėmis, siekiant savo tikslų;
- 5) skausmingos patirtys suvokiant savųjų galimybių ribas Vilniuje (kaip „Jupiteriui“) ir Maskvoje (ir kaip „Jupiteriui“, ir kaip „jaučiui“).

V. Žalakevičiaus veiklos rezultatai – etapiniai autoriniai filmai (pvz.: „Niekas nenorėjo mirti“; 1965), esminis postūmis (scenarijaus rašymas, bendradarbiavimas filmavimo metu) raiškiausių lietuviškojo kinematografo juostų atsiradimui (pvz., „Jausmai“ 1968); palankaus konteksto sudarymas visuomenine prasme ypač

do) // Vilniaus universiteto istorija 1579–1994. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 7–16; Senasis Vilnius istorinės sąmonės perspektyvoje // Lietuvos istorijos studijos. 2000, Nr. 8, p. 20–39; Vilniaus universitetas: istorija, vaizdai, atmintis // Vilniaus universitetas fotografijose. Vilnius: Daigai, 2004, p. 9–21; Vilniaus universiteto istorinės atminties modeliai ir praeities reprezentacijos XIX–XX amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. 2005, Nr. 16, p. 48–64; Vilniaus universitetas: istorinių atminties konfliktai ir dialogai. Vilnius University: Conflicts and Dialogues of Historical Memory // Tarptautinė konferencija. Vilniaus universitetas Europoje: praeitis, dabartis, ateitis. International Conference. Vilnius University in Europe: Past, Present and Future. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 225–262.

²⁴ Žr., pavyzdžiui, *Stakėnas Vilnius*. Lietuviški metai. Profesoriaus Jono Kubiliaus gyvenimo trajektorija. Vilnius: Margi raštai, 2001. V. Stakėno parengta knyga vertintina kaip pirmasis publicistinis žingsnis, po kurio turėtų eiti istorikų studijos, operuojančios tiek kokybiškai nauja empirine medžiaga, tiek ją padedančiais „suvaldyti“ teoriniais instrumentais.

²⁵ Žr. Laimono Tapino knygą „Laiškanešys, pasiklydęs dykumoje: Vytauto Žalakevičiaus gyvenimo ir kūrybos pėdsakais“ (Vilnius: Alma Littera, 2009). Tai kol kas išsamiausia šios asmenybės biografija, parašyta publicistiniu stiliumi.

reikšmingiems projektams (pvz., „Herkus Mantas“; 1972). Šiuo atveju galima pasakyti ir dar daugiau – „V. Žalakevičiaus faktorius“ yra labai svarbus filmų, kuriuos galima laikyti lietuvių tautos „atminties vietomis“, atsiradimui.

4.4. „Poetas auksiniame narvelyje“

Aptariant sovietmečio epochos istorijos politikos lauko ypatumus ir lietuviškojo identiteto transformacijų procesą reikia įvardyti dar vieną asmenybę, kurios veikla ir laikysena turėjo ypač didelę reikšmę šiame straipsnyje analizuojamiems klausimams.

Kalbant apie poetą Justiną Marcinkevičių, kaip ir apie rektorius V. Kubilių, reikia konstatuoti, kad šių žmonių veiklos ir biografijos krevių tyrinėtojų dar laukia ne vienas iššūkis. Poeto Just. Marcinkevičiaus atveju tenka susidurti su radikaliai priešingais jo egzistencinės laikysenos ir kūrybos vertinimais, kurių paletė nusidriekia nuo kaltinimų kolaboravimu su sovietų valdžia ir to meto specialiosiomis tarnybomis iki įžvalgų apie tos personalijos reikšmingą poveikį to meto rašytojų bendrijai ir tautos identiteto formoms²⁶.

Yra ir dar vienas slenkstis, kurį teks peržengti šios asmenybės biografams, o bū-

²⁶ Kritišką požiūrį į Just. Marcinkevičių ir jo kūrybą išsivijoje aiškiai išreiškė A. Štomas ir T. Venclova. Žr. Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos // Laisvės horizontai, p. 213–214, 216, 257. Pabrėžtinai kritišką santykį su poetu pademonstravo ir žurnalo „Naujasis Židinys-Aidai“ aplinkos intelektualai jau nepriklausomoje Lietuvoje, žr. 2003 m., Nr. 4. Tokiam požiūriui oponuojančių tekstų yra nemažai. Šiame kontekste norėtume paminėti šitame „Lietuvos istorijos studijų“ numeryje spausdinamą Viliaus Ivanausko tekstą, kurio autorius svarsto įvairius „už“ ir „prieš“, vertindamas Just. Marcinkevičiaus personaliją: *Ivanauskas Vilius*. „Poetas keičia sistemą? Žvilgsnis į Just. Marcinkevičių, M. Martinaitį ir S. Gedą vėlyvąjame sovietmetyje“.

tent – ta figūra didelei vėlyvojo sovietmečio ir posovietinės Lietuvos visuomenės daliai yra moralinio autoriteto simbolis, o tai automatiškai apsunkina akademinės analizės, interpretacijos ar dekonstrukcijos procesą. Šiuos slenkščius dar teks įveikti tiek faktų rinkimo / tikslinimo, tiek jų interpretavimo ir pateikimo visuomenei prasme.

Kita vertus, pirmiau įvardyti klausimai, nors ir yra labai svarbūs analizuojant asmenybės veikimą ir išlikimą Lietuvos istorijos politikos lauke, tačiau net jų iki galo neišsprendus, rodos, akivaizdu, kad Just. Marcinkevičiaus elgsenos strategija „*Šaukiu aš tautą!*“, įgyvendinta sovietmečiu viešojoje erdvėje ir oficialiajame diskurse, aiškintina ne tik sumania abiejų (tiek poeto, tiek sistemos) taktika, leidusia jiems siekti savųjų tikslų, bet ir *talento faktorius* netikėtumu. Šis faktorius ir „poetui auksiniame narvelyje“, ir šią situaciją sukūrusiems jo kūrybos prievaizdams, kurie vykdė partijos elito sumanytą sovietizmo ir nacionalizmo simbiozės projektą, pateikė netikėtumą, kai Just. Marcinkevičiaus dramatinė trilogija („Mindaugas“, „Mažvydas“, „Katedra“; 1968–1977 m.) ir kiti jo kūriniai lietuvių visuomenės buvo perskaityti ir interpretuoti ne taip, kaip buvo iš anksto tikimasi, žvelgiant iš sovietinės sistemos logikos taško.

5. Lietuvos istorijos politikos laukas sovietmečiu – sovietinės ideologijos ir nacionalizmo simbiozės vieta. Asmenybių veiklos „pėdsakai“?

Vienas svarbiausių Sovietų Sąjungos partinės ir politinės vadovybės uždavinių okupavus Baltijos valstybes buvo sunaikinti tradicinį *interpretacinį kontekstą* (didįjį pasakojimą apie praeitį, dabartį ir ateitį, nu-

sistovėjusios vertybių sistemos, tradicinės religijos postulatų konsteliacijas), kuriuo gyveno šių šalių visuomenės tarpukario epochoje²⁷. Sovietinė tradicinio interpretacinio konteksto griovimo strategija ir taktika apėmė *žmones, institutus ir idėjas*. Apie šios strategijos sėkmes ir nesėkmes naikinant bei „perauklėjant“ senąjį ir ugdant naująjį elitą, ardant vertikalius ir horizontalius visuomenės santykius pasitelkus į pagalbą baimę, laužant esamą visuomeninę infrastruktūrą (mokykla, bažnyčia, organizacijos) ir kuriant naujus institutus jau buvo rašyta²⁸.

Šiuo atveju svarbu pabrėžti, kad, vykdant šią veiklą, tiek Sovietų Sąjungos, tiek atskirų jos respublikų mastu buvo sukurtas savitas sovietinės ideologijos ir nacionalizmo hibridas²⁹, išlaikęs kai kuriuos esminius tarpukariu sukurto didžiojo pasakojimo apie lietuvių tautos praeitį, dabartį ir ateitį bruožus.

Pateiksime keletą pavyzdžių, leidžiančių kalbėti apie iš pirmo žvilgsnio mažai tikėtiną idėjinę ir ideologinę simbiozę istorijos politikos lauke:

1. Sovietiniuose istorijos vadovėliuose, akademinėse sintezėse pateiktame didžiajame pasakojime apie Lietuvos

²⁷ Sąvoka „interpretacinis kontekstas“ perimta iš: *Cohen Shari J. Politics without a Past. The absence of History in postcommunist nationalism / Durham: Duke University Press, 1999.*

²⁸ Žr. *Švedas Aurimas. Sovietų pastangos ir poveikis keičiant Lietuvos visuomenės interpretacinį kontekstą // Jurkutė Mingailė, Šepetytė Nerijus (eds.). Demokratija Lietuvoje. Pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose. Democracy in Lithuania. Civil Spirit Versus Totalitarianism at the Defining Moments of the Twentieth Century. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, p. 151–160.*

²⁹ Plačiau apie šio hibrido sukūrimo priežastis ir jo formas: *Kemp Walter A. Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union. A Basic Contradiction? Macmillan Press, 1999.*

SSR praeitį ir dabartį buvo negrabiai suderinti tarpukario akademinėje tradicijoje išgryninti prasminiai akcentai (pvz., valstybingumo sureikšminimas) su komunistinės ideologijos poreikius turėjusiomis patenkinti tezėmis apie Lietuvos istorijos erdvinį ir periodizacinį modelius³⁰.

2. Po 1945-ųjų kurtoje istorinėje beletristikoje (ypač istorinio romano tradicijoje) aiškiai išvelgtini tarpukario istorinės sąmonės recidyvai (konkrečių kūrinių chronologija, siužetas, prasminiai ir emociniai akcentai, etc.)³¹.
3. Sovietmetyje užgimusių meninių reiškinių, ilgainiui tapusių „atminties vietomis“, akumuluojamas prasminis turinys ir emocinė energija visuomenės daugeliu atvejų buvo interpretuojama panaudojant ne tik sovietinės, bet ir tarpukarinės epochos idėjinis-ideologinius kodus³².
4. Kultūros palikimo įpaveldinimo procese sovietmečiu į paminklus žvelgta iš įvairių istorijos versijos perspektyvų, kurių

³⁰ Plačiau apie tai žr. *Švedas Aurimas. Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985). Analizuojamam kontekstui taip pat vertingas požiūris: *Bumblauskas Alfredas Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu // Lietuvos istorijos studijos. 2006, t. 17, p. 9–26.**

³¹ Žr. *Viliūnas Giedrius. Lietuvių istorinis romanas. Vilnius: Mokslas, 1992.*

³² Tokiais įvairiaprasmiai meniniais reiškiniais, kurtais sovietiniame interpretaciniame kontekste ir, akivaizdu, turėjusiais atliepti pastarojo poreikius, bet akivaizdžiai orientavusiais jų auditoriją visai į kitą prasminį – emocinį lauką, laikytini: Justino Marcinkevičiaus dramatinė trilogija; Marijono Giedrio 1972 m. režisuotas istorinis filmas „Herkus Mantas“, Petro Repšio 1974–1985 m. Vilniaus universiteto Lituanistikos centro vestibulyje tapyta freska „Metų laikai“ (šios freskos radimąsi Vilniaus universiteto ansamblyje reikėtų vertinti kaip platesnio reiškinio – jau probėkšmais aptartos Vilniaus universiteto ansamblio „lietuvinimo“ programos, vykdytos rektorius Jono Kubiliaus, integraciją dalį).

samplaika sukūrė tradicinio interpretacinio konteksto ir politinio ideologinio vertinimo bei aktualinimo simbiozę³³.

5. Vykdamas toponiminę politiką (Vilniaus gatvėvardžių sistemos kūrimas) taip pat fiksuotini dviejų praeities vaizdinių (tarpukarinio ir sovietinio) koegzistavimo ir jų panaudojimo, formuojant sovietinės respublikos sostinės veidą 1944–1989 m., pėdsakai³⁴.
6. Vilniaus universiteto „lietuvinimo“ ir pavertimo „atminties vieta“ procesas.

Pirmiau išvardyti akcentai neleidžia rekonstruoti visapusiško sovietmečio istorijos politikos veikimo modelio ir paaiškinti jo logikos, tačiau akivaizdžių idėjinių-ideologinių prieštarų koegzistavimas ar netgi simbiozė leidžia teigti, jog tam tikrų reiškinų genezės bei sklaidos visuomenėje proceso negalima paaiškinti be straipsnyje jau įvardytų (ir čia neapartų) asmenybių veikimo (arba kitaip – kūrybiško santykio su esama realybe) faktoriaus ir galų gale – šių asmenybių „sėkmės (pralaimėjimo) strategijų“ tuometinėje viešojoje erdvėje arba oficialiajame diskurse fiksavimo. Žengiant šiuo keliu, į sovietmečio epochą ir joje vykdytą istorijos politiką ir lietuviškojo identiteto transformacijos procesus galima pažvelgti iš naujos perspektyvos.

Išvados

1. Žvilgsnis į asmenybes sovietmečio epochoje leidžia geriau suprasti šį laikotarpį

³³ Apie tai žr. *Vaitkarvienė Agnė*. Kultūros palikimo įpaveldinimo procesai sovietinėje ir posovietinėje Lietuvoje. Daktaro disertacija. Vilnius, 2010.

³⁴ Pastarųjų pėdsakų paieškas gerokai palengvina: *Čaplinskas Antanas Rimvydas*. Vilniaus gatvės. Istorija, vardynas, žemėlapiai. Vilnius: Charibdė, 2000; *Gocentas Vytautas, Radžus Tadeusz*. Senosios ir naujosios Vilniaus gatvės. 1840–2009. Vilnius, 2009.

kaip savitą sociokultūrinę ir sociopolitinę epochą ir esmingai prisidėti prie vis atsinaujinančių vertybinio pobūdžio diskusijų apie pasipriešinimo, prisitaikymo ir kolaboravimo būdų pasirinkimą – galimybę jas praturtinti naujais požiūriais, pagrįstais empirine medžiaga. Asmenybės situacijos nelaisvės sąlygomis analizė sukuria prielaidas tarpusavyje oponuojančių totalitarizmo ir revizionizmo mokyklų dialogui, taip pat dažnu atveju leidžia spręsti empirinių duomenų problemas ir tuo pat metu – įgalina vertinamojo pobūdžio svarstymus, dažnai išsakomus *ad hoc*, keisti kalbėjimu, pagrįstu argumentais.

2. Straipsnyje vartojama asmenybės sąvoka sukonstruota pasiremiant kokybine opozicija „homo sovieticus“ tipažui ir ypač sureikšminant asmeninės / profesinės „sėkmės strategiją“ (apimančią ir jos priešybę – nesėkmę) arba kitaip – individo gebėjimą ne tik aktyviai veikti tuometinėje viešojoje erdvėje bei oficialiajame diskurse, bet ir demonstruoti tam tikrą opoziciją sovietmečiu nusistovėjusioms mąstymo bei elgsenos taisyklėms (išimtiniais atvejais – sąmoningai ir valingai kuriant šias taisykles).
3. Lietuvos istorijos politikos lauke 1944–1956 m. galima išskirti kelis asmenybių tipus: 1) „istorijos politikos demiurgas“ (A. Sniečkus); 2) „tarpukario epochos autoritetai“ (K. Jablonskis, I. Jonynas, A. Janulaitis); 3) „idėjiniai“ žmonės“ (P. Pakarklis, S. Matulaitis); 4) „pašalinis istorijos moksle“ (J. Paleckis). Lietuvos istorijos politikos lauke 1956–1990 m., kaip svarbūs žaidėjai, išryškėja naujos asmenybės: 1) „Dievas Janas“

- (J. Jurginis); 2) „Matematikas, kuriam leidžiama daug“ (J. Kubilius); 3) „Dieviškasis ir demoniškas Režisierius“ (V. Žalakevičius); 4) „Poetas auksiniame narvelyje“ (Just. Marcinkevičius).
4. Lyginant du chronologinius etapus ir juose veikusių asmenybių likimus, išryškėja šios kokybinės slinkty: pirmajame etape beveik visų asmenybių, išskyrus A. Sniečkaus (ir iš dalies J. Paleckio) „sėkmės strategijos“ virto nesėkmėmis, kitaip sakant – sovietinė sistema atlaikė paskirų individų bandymus „patikrinti“ jos patvarumą. Antrajame etape į istorijos politikos lauką ateina žmonės, kurie, išskyrus J. Jurginį, nėra susiję su istorijos tyrimais veikla, tačiau jų darbai meninėje ar akademinėje sferose tam ne tik visuomeniškai svarbūs, bet ir veikia kaip istorinės sąmonės katalizatoriai.
5. 1956–1990 m. istorijos politikos lauke aktyviai veikusių istorinių asmenybių elgsenos strategijos radikaliai kinta – tiesioginę konfrontaciją keičia gebėjimas prisitaikyti ir mokėjimas „pėstininkus aukoti dėl karalienės“; o supaprasti-

nimas, hierarchiškumas ir gebėjimas manipuluoti (klasta) tampa nuolatiniu asmenybių palydovu viešojoje erdvėje. Pažymėtina, kad asmenybės ir jų ribojančios sistemos įtampas arba konflikto sprendimas iš dalies tampa priklausomas ir nuo trečiojo veikėjo – visuomenės noro / gebėjimo interpretuoti konkrečios asmenybės „sėkmės istoriją“ ir šios asmenybės veiklos rezultatus.

6. Asmenybės veiklos „pėdsakais“ Lietuvos istorijos politikos lauke galima įvardyti sovietinės ideologijos ir lietuviškojo nacionalizmo simbiozę, kuri leido sovietmečio viešajame diskurse išlaikyti tam tikrus vaizdinius apie lietuvių tautos praeitį, kurie buvo sukurti tarpukario Lietuvoje. Kita vertus, ši dviejų radikaliai priešingų ideologijų sąveika lietuviškojo nacionalizmo postulatus vertė pasitarnauti ir sovietinės sistemos labui. Pirmiau išsakytos išvalgos apie sovietinės ideologijos ir lietuviškojo nacionalizmo simbiozę – viso labo preliminarus tyrimas, kurį ateityje reikės plėtoti.

THE PERSONALITIES IN THE POLITICAL FIELD OF SOVIET LITHUANIAN HISTORY: BEHAVIOURAL STRATEGIES AND CHANCES OF SURVIVAL

Aurimas Švedas

S u m m a r y

A glance at the personalities of the Soviet epoch enables a better understanding of this period as a unique socio-cultural and socio-political epoch and allows to fundamentally contribute to the on-going debates regarding resistance, conformance and collaboration while introducing a new empirical view into these debates. The analysis of an individual's situation under the circumstances of occupation enables a dialogue between the confronting schools of totalitarianism and revisionism, and at the same time it often helps to

solve empirical problems and allows to replace *ad hoc* evaluative interpretations with reasoned opinions.

The concept of personality used in this article is in qualitative opposition towards homo sovieticus. The 'strategy of a personal/professional success' which also includes its antithesis, failure, is of utmost importance here. The point of discussion here is not only a personal ability to actively participate in the then public space and the formal discourse, but also the capability to demonstrate a specific opposition

towards the rules of thinking and behaviour that were established during the Soviet period (at times consciously and forcefully creating these rules).

Several types of personalities may be distinguished within the political field of Lithuanian history of 1944–1956: 1) 'the demiurge of historical politics' (Antanas Sniečkus); 2) 'the authorities of the interwar epoch' (Konstantinas Jablonskis, Ignas Jonynas, Augustinas Janulaitis); 3) 'the ideological agents' (Povilas Pakarklis, Stasys Matulaitis); 4) 'the outsider of the science of history' (Justas Paleckis).

The new important players within the political field of Lithuanian history of 1956–1990, are: 1) 'the God Janus' (Juozas Jurginis); 2) 'the mathematician who was allowed to act widely' (Jonas Kubilius); 3) 'the divine and demonic film director' (Vytautas Žalakevičius); 4) 'the poet in the golden cage' (Justinas Marcinkevičius).

While comparing the two chronological periods and the lives of personalities who were active then, the following qualitative shifts may be distinguished: in the first period the 'strategies of success' of all personalities (except the case of Sniečkus and partially of Paleckis) turned into failures; in other words, the Soviet system withstood the attempts of certain individuals to 'test' its stability. During the second period certain people who were not engaged in the historical research, except Jurginis, appeared

in the field of historical politics. Their works in the artistic and academic fields gained not only public recognition, but also became the catalysts of historical consciousness.

The behavioural strategies of the personalities who actively participated in the field of historical politics during 1956–1990 underwent radical changes. The direct confrontation was replaced by the ability to conform and to 'sacrifice the pawns in the name of queen'; simplification, hierarchization and the ability to manipulate (treachery) became the common trait of the personalities who acted in public space. It is important to note that the solution to the tension or conflict between the personality and the repressive system also depended on the third actor – the public's wish or ability to evaluate the 'success story' and the results of activity of a certain personality.

The activity of the personality presumably resulted in the symbiosis between the Soviet ideology and Lithuanian nationalism that enabled to preserve some images of the Lithuanian past, who were created in Lithuania during the interwar period. On the other side, such interplay of two diametrically opposing ideologies made the postulates of Lithuanian nationalism serve the Soviet system. The above mentioned insights about the symbiosis between the Soviet ideology and Lithuanian nationalism simply serve as a tentative hypothesis which requires further research.

*Įteikta 2011 08 15
Parengta skelbti 2011 09 09*